

Qabul qilindi: 06.07.2024 Chop etildi: 30.08.2024

UDK: 81'367. 81'37

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SO'Z-
KIRITMALARNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Davletova Shoxida Bazarbayevna

Urganch davlat universiteti Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasida
tayanch doktorantiSYNTACTIC CHARACTERISTICS OF WORD
INTRODUCES IN UZBEK AND ENGLISH
LANGUAGES

Davletova Shokhida Bazarbaevna

Department of Theory and Practice of Translation,
Urganch State University foundation doctoral student

e-mail:

shoxidavletova0@gmail.com

tel: +998995641028

<https://orcid.org/0000-0003-4103-9983>СИНТАКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВ-
ИНТРОДОВ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКАХ

Давлетова Шохид Базарбаевна

Кафедра теории и практики перевода Ургенчского
государственного университета, докторант

Annotatsiya: Kiritmalar tuzilishiga ko'ra turlichadir. Shunga qaramay, tilda bu hodisaning mavjudligini belgilash, maxsus sintaktik kategoriya sifatida ajratish va asoslash tilshunoslikda gap shaklidagi kiritmalar bilan bog'liq holda olib borilgan. Ma'lumki, so'z va so'z birikmalari shaklidagi kiritmalar nutqda kiritma gaplarga nisbatan kamroq uchraydi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi so'z kiritmalar, ularning turlari va sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: parallel so'z-kiritmalar, noparallel so'z-kiritmalar, aniqlovchi so'z-kiritmalar, to'ldiruvchi so'z-kiritmalar, hol so'z-kiritmalar.

Abstract: Inputs vary by structure. Nevertheless, determining the presence of this phenomenon in the language, separating it as a special syntactic category, and justifying it were carried out in linguistics in connection with sentence-form entries. It is known that introductions in the form of words and phrases are less common in speech compared to introductory sentences. This article analyzes English and Uzbek word introductions, their types and syntactic features.

Keywords: parallel clauses, non-parallel clauses, defining clauses, complementary clauses, conditional clauses.

Аннотация: Входные данные различаются в зависимости от структуры. Тем не менее, определение наличия этого явления в языке, выделение его в особую синтаксическую категорию и обоснование проводились в языкознании в связи с словоформными статьями. Известно, что вступления в виде слов и словосочетаний встречаются в речи реже, чем вводные предложения. В данной статье анализируются английские и узбекские словесные интродукции, их виды и синтаксические особенности.

Ключевые слова: параллельные предложения, непараллельные предложения, определяющие предложения, дополнительные предложения, условные предложения.

KIRISH

Kiritmalar struktur jihatdan turli xildir. Soʻz va soʻz birikmalari shaklidagi kiritmalar hajm jihatdan nisbatan ixcham boʻlib, asosiy gap strukturasi dagi sintaktik va intanatsion alohidaligi kiritma gaplardagidek juda aniq sezilmaydi. Kiritma gaplarga xos bu xususiyatlar, xususan, ularning boshqa gap sostavida mustaqil gap sifatida kelishi kiritma soʻz va soʻz birikmalarining kiritma gaplarga nisbatan kam oʻrganilganligi bilan izohlanadi.

Kiritma konstruksiyalarning barcha struktur tiplarini aniq belgilab, ularning har bir turini analiz qilish, umumiy va xususiy jihatlarini qiyoslash asosida mazkur sintaktik kategoriyaning asosiy belgilarini ochib berish mumkin. Xuddi shu nuqtai nazardan ushbu maqolada kiritma konstruksiyalarning - soʻz-kiritmalarining har bir struktur tipini – tuzilishiga koʻra turlarini alohida-alohida olib oʻrganildi. Oʻzbek va ingliz tillarida soʻz kiritmalar muayyan bir grammatik shaklga ega boʻladi. Ular asosiy gap tarkibiga biror gap boʻlagi shaklida kiritilgan boʻladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada oʻzbek va ingliz tillaridagi soʻz kiritmalarining turlari va leksik-grammatik xususiyatlari badiiy adabiyotlardan olingan misollar bilan yoritildi. Tadqiqot uchun zarur maʼlumotlarning ilmiy bayoni tavsifiy yoʻl bilan berildi. Tadqiqot oldiga qoʻyilgan asosiy muammoning aniq yechimi chogʻishtirish metodi orqali belgilab olindi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Soʻz kiritmalar koʻproq asosiy gapdagi substantiv elementlarga aloqador boʻlib, odatda, gap strukturasi ichidan oʻrin oladi. Soʻz kiritmalar gap strukturasi ga kirish soʻz va kirish gaplar, bogʻlovchi va bogʻlovchi vazifasidagi soʻzlar bilan birgalikda kiritilishi, baʼzan esa sifatlovchilar bilan kengayib kelishi, hatto izoh komponentga ega boʻlishi mumkin. Soʻz-kiritmalar grammatik belgisi jihatdan mustaqil soʻzlar sifatida ham, biror gap boʻlagi shaklida ham keladi. Biror gap boʻlagi shaklida kelmagan soʻz-kiritmalar gap boʻlaklari bilan mazmunan kuchsiz bogʻlanishda boʻlib, odatda yordamchi funksiyani bajaradi. Bularga manba koʻrsatuvchi kiritmalarni koʻrsatish mumkin.

Soʻz kiritmalar koʻpincha gapning biror boʻlagi maʼnosini, toʻgʻri yoki koʻchma, lugʻaviy, kontekstual maʼnosini izohlab, aniqlab, tushuntirib kelishi yoki ular bilan bogʻliq ayrim qoʻshimcha maʼlumotlarni (narsa yoki hodisaning belgi-xususiyatlari, holati va xarakteri kabi) koʻrsatib kelishi mumkin. Bunga oʻzbek va ingliz badiiy adabiyotlardan misol qilib keltirib oʻtamiz.

Tabib doʻkoni oldida katta yigʻin (izdihom) toʻplangan edi. (Gʻ.Gʻulom)

Only because you're too – well – noble to use them. (J.K.Rowling)

Izohlanayotgan gap boʻlagiga parallel boʻlib kelgan soʻz-kiritmalar bilan uning (gap boʻlagining) paralleli sifatida kelmagan soʻz-kiritmalar bir muncha xususiyatlar-izohlanayotgan soʻz yoki soʻz kiritmasiga nisbatan anglatgan maʼno doirasi, funksiyasi, grammatik shakllanishi, oʻrni va pozitsiyasi kabi jihatlarini bilan bir-biridan maʼlum darajada ajralib turadi. Shunga koʻra, soʻz-kiritmalarni ikki asosiy guruhga ajratib oʻrganish mumkin:

1) izohlanayotgan gap boʻlagining paralleli sifatida kelgan soʻz-kiritmalar (parallel soʻz-kiritmalar);

2) izohlanayotgan gap boʻlagining paralleli sifatida kelmagan soʻz-kiritmalar (noparallel soʻz-kiritmalar).

Parallel soʻz-kiritmalar. Bu tipdagi soʻz-kiritmalar gapdagi tushunilishi qiyin boʻlgan (arxaizm, neologism, dialektizm va professionalism kabilar) soʻzlarni, fan va texnikaga oid terminlarni izohlab, aniqlab keladi. Shuningdek ular nutqda buzib aytilgan va turlicha nomlangan atamalarning, boshqa tildan oʻzlashtirilgan soʻz-terminlarning koʻpchilikka tushunarli boʻlgan adabiy tilga xos variant (dublet)lari, tarjimai sifatida kiritilgan boʻladi. Biroq parallel soʻz-kiritmalar bir qator xususiyatlarga koʻra uyushiq va ajratilgan boʻlaklardan ajralib ham turadi [1].

Xon voqeanavislarni (josuslarni) ishga sola boshladi. (Gʻ.Gʻulom)

Kelinni (xotinimni) chaqirdi. (Gʻ.Gʻulom)

He'll be famous – a legend – I wouldn't be surprised if today was known as Harry Potter Day in future – there will be books written about Harry – every child in our world will know his name! (J.K.Rowling)

Noparallel so‘z-kiritmalar. Noparallel so‘z-kiritmalarining asosiy belgilaridan biri ularning o‘zlari aloqador gap bo‘lagiga bog‘liq qo‘shimcha ma‘lumot ifodalashidir. Ular, odatda, manba, o‘rin, payt kabi qo‘shimcha ma‘lumotlarni – narsa yoki hodisaning belgi-xususiyatini, shaxsning kasbi, millati, yashash joyi, fikrning kimga qarashli ekanligi, asarning nomi, beti kabi qo‘shimcha izoh va yordamchi faktlarni bayon qiladi.

Yoshligimizda kiyik oviga tushardik. Akam Tursunboy (hozir u “Kommunizm” kolxozining raisi) bizni boshlab turadi. (G‘.G‘ulom)

Mr and Mrs Dursley, of number four, Privet Drive, were proud to say that they were perfectly normal, thank you very much. (J.K.Rowling)

So‘z-kiritmalar ifodalanayotgan qo‘shimcha ma‘lumotning xarakteri, qanday gap bo‘lagiga aloqadorligiga hamda materiali-grammatik shakli va qo‘llanish o‘rniga qarab, ma‘lum bir gap bo‘lagi xarakteriga ega bo‘ladi. Shunga ko‘ra ularni aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol xarakteridagi so‘z-kiritmalarga ajratish mumkin.

Aniqlovchi so‘z-kiritmalar. Aniqlovchi so‘z-kiritmalar vazifasida ko‘proq predmetning yoki shaxsning biror xususiyati, belgisi haqida qo‘shimcha fakt ifodalashga xizmat qiluvchi so‘zlar qo‘llanadi. Ular gap strukturasi odatda, sifatlovchi va izohlovchilar tarzida kiritilib, izohlanayotgan qismga nisbatan o‘rni jihatdan inversiyaga uchragan gap bo‘lagiga o‘xshaydi.

Sodiq temirchi degan bor, firqa. (G‘.G‘ulom)

I knew you’d be just the same, just as strange, just as – as – abnormal – and then, if you please, she went and got herself blown up and we got landed with you! (J.K.Rowling)

To‘ldiruvchi so‘z-kiritmalar. Faktlar to‘ldiruvchi so‘z-kiritmalarining juda oz miqdorni tashkil etishini, tushum kelishigi shaklidagi so‘z bilan ifodalanmasligi, gap sostaviga, odatda vositali to‘ldiruvchilar funksiyasida kiritilishini ko‘rsatadi:

G‘ani boyvachchaning kapitaliga ham to‘rt gal (orachoralardan tashqari) ulgurji-ulgurji daromadlar kelib qo‘shildi. (G‘.G‘ulom)

Oh, she got a letter just like that and disappeared off to that – that school – and came home every holiday with her pockets full of frog-spawn, turning teacups into rats. (J.K.Rowling)

Hol so‘z-kiritmalar. Qo‘shimcha ma‘lumot ifodalovchi so‘z-kiritmalar hol funksiyasida nisbatan ko‘proq qo‘llanib, odatda o‘rin, payt, harakatning qanday bajarilishi kabi ma‘nolarni ifodalaydi:

Men ham (maqtanmay) birdan oldin birdan keyin darsni olib borayotirman. (G‘.G‘ulom)

But it’s that sad – knew er mum an’ dad, an’ nicer people eh couldn’t find – anyway. (J.K.Rowling)

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kiritma konstruksiyalar, so‘z-kiritmalar tarzida qo‘llana oladi. Kiritma vazifasida mustaqil so‘zlargina emas, balki yordamchi so‘zlar ham ishlatilishi mumkin. So‘z-kiritmalar qo‘llanishi va grammatik shakllari, o‘rni va funksiyasiga ko‘ra o‘z ichida turli xil tip va ko‘rinishlarga ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. И.Тошалиев. Киритмаларнинг ажратилган бўлақлар билан муносабати ва улардан фарқи (“ТошДУ илмий асарлари”, 362-чиқиши, “Ўзбек филологияси масалалари”, Тошкент, 1970).
2. И.Тошалиев. Киритмаларнинг нутқ таркибидаги ўрни (“Ўзбек тили ва адабиёти”, 1972, № 4, 63–65-бетлар).
3. А.Ғ.Ғуломов, М.Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили, синтаксис, Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1965, 5-бет.
4. А.С.Сафаев. Исследования по синтаксису узбекского языка, Ташкент, “Фан”, 1968, стр. 8-11.
5. И.И.Щеболева. Вставочные конструкции в современном русском литературном языке, АКД, М., 1955, стр. 8.
6. Т.Р.Котляр. Вставочные конструкции в современном английском языке, Саратов, изд. Саратовского госуниверситета, 1962, стр. 14.
7. И.А.Бабакова. Явление вводности в русском языке, Харьков, 1955.
8. И.Тошалиев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. Ўзбекистон ССР “ФАН” Нашриёти, Тошкент – 1976.